

SEYYİT NESİMÎ ÜZERİNE NOTLAR

İBRAHİM OLGUN

XIV. yüzyıl Azerî edebiyatının en güçlü temsilcisi olan Nesimî'nin geniş ünü ve etkilerine karşın yaşamı üzerine bizi tam anlamıyla aydınlatabilecek yeterli bir bilgiye sahip değiliz.

Bu konuda çeşitli kaynaklardan edindiğimiz bilgiler, doyurucu olmadığı gibi, birbirine aykırı düşer niteliktedir.

Lâtifî¹ ve Hasan Çelebi² Tezkereleri, onun Bağdat dolaylarında Nesim adlı bir bucakta doğduğunu için bu adla anıldığını yazmaktadırlar.

Şairle aynı çağda yaşayan İbnü Hacerü'l-Askalanî İnbâu'l-ğumur bi-ebnâi'l-umr adlı kronolojik tarihinde ondan Nesimeddin Tebrizi diye söze diyor ve sonradan Halep'e geldiğini bildiriyor³. Riyazu'l-Arifin'de ve daha başkalarında⁴ ise Şirazlı olarak gösteriliyor.

¹ Latifi Tezkiresi (basma); s. 332. Üniversite Ktb. (yazma), Nu: 2564, s. 90.

² Hasan Çelebi Tezkiresi; Üniversite Ktb. (yazma), Nu: 305-306.

³ İnbâu'l-ğumur bi-ebnâi'l-umr, Veliyüddin Ef. Ktb., Nu: 2341, II, S. 67.

Bu eserin yazarı İbn-i Hacer, 773 h. (1371) de Mısır'da doğmuş ve orada ölmüştür. Çeşitli bilimlerle ilgili yüz elliden çok eser yazmıştır. Ferheng-i Suhanveren, Hayyam Por, Dr. A. Tebriz, 1340 Şemsi, s. 601.

Dr. A. Hayyam Por, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirmiştir. Şimdi Tebriz Üniversitesi profesörüdür. Hazırladığı "Ferhang-i Suhanveren" adlı bibliyografik eserini alfabetik bir sıraya koymuştur. Bu kitap Farsça şiir söyleyen bütün kişileri içine almaktadır. Bu şair ve yazarlardan söz eden bütün eserleri de sayfalarıyla birlikte göstermiştir. Örneğin, Seyyit Nesimî'yi önce, Nesimî-i Bağdadî olarak almış, sonra da Nesimî-i Şirazî maddesine aktarmış. Bu eserde Nesimi hakkında şu kaynaklar verilmektedir:

a) Rıza Kuli, Hidayet, "Riyazu'l Arifin", Tahran, 1305.

b) Emiru'l-mülk Seyyid Muhammed Sıddık, Hasan Han Behadır, "Şem' u Encómen", Hindistan, 1293.

c) Hacı Mirza Hasen Huseyn Fesâyî, "Faresname-i Nâsiri", Tahran, 1313.

d) Mόδerris, Muhammed Ali Tebrizî, "Reyhânetü'l Edeb", 1331 Şemsi.

e) Şeyh Mofid İbn-i Mirza Muhammed Nebiyy-i Şirazî môtehallis be Dâver, "Mir'atü'l-Fósheh" (yazma) Kitaphane-i Agay-e Ce'fer Sultanu'l-Karâî, Telif, 1319.

f) Muhammed Muzaffer Hoseyn môtehallis be "Saba, Ferzend-i Movlevî Muhammed Yusuf Ali "Rûz-ı Rûşen", Hopal, 1297.

g) Sultan Hoseyn Baykara "Mecalisu'l Uşşak", Kanpur, 1314.

⁴ Kitabu Mustetab-ı Tezkiretü'l-muhakkikin-mevsum be-Riyazu'l-Ârifin, Rıza Kuli,

Bütün bu söylentilere karşı Âşık Çelebi Tezkiresi'nde⁵ "Türkmanî-cins ve Amidî-dâr ve halk içre siyâdetle şöhre-dâr" olduğu yazılıdır.

Faik Reşat Bey de "Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye"sinde (S: 114), "Türkmen cinsinden olduğunu ve Diyarbekir'de doğduğunu" söylüyor ve sonra da "bazı kimseler Bağdat'ta Nesim namında bir karyeden olduğunu, bu münasebetle Nesimî tahâllüs ettiğini beyan ederlerse de sahihi yazdığımız gibidir" diyor. Fakat nedense, bu kesin yargıyı neye dayanarak verdiğini bildirmiyor⁶.

Mehmet Halit "Tezkire-nevislere nazaran Nesimî'nin hayatı" başlıklı makalesinde ise hiçbir kesin kanı belirtmemektedir⁷.

Nesimî'nin milliyeti üzerinde de kaynaklar arasında bir birlik görme olanağı yoktur. Ümmet çağında büyük bir önem taşımayan bu konunun bugünkü tartışması biraz güç olmaktadır.

Tarihler ve tezkireler ondan "Seyyid, sahihü'l-ensab, kıdvetü's sâdat" diye söz ettikleri gibi, o da kendisini divanında soyca Hz. Peygamber'e bağlamaktadır.

Ben ki bugün Nesimî'yem, Haşimîyem, Kureşîyem

Benden uludur ayetim; ayete, şana sığmazam.

başka bir yerde:

Makam-ı aşk-ı Muhammed bugün Nesimî'dir

Ki ehl-i Âl-i Nebîdir ki kıldı ol idrak

diyor.

Şu da bilinen bir gerçektir ki, tarikata bağlı olanlar, özellikle şeyhler öteden beri kendilerini "seyyid" diye anarlar. Buna içtenlikle inanırlar. Bugün bile Güneydoğu Anadolu'da birçok kişiler, kendilerinin seyyit olduklarına

Hidayet, Tahran, 1316, s. 406; Reyhanetu'l-Edebi Terâcimi'l-Mârûfin, Muderris, Muhammed Ali Tebrizî, Çaphane-i Şirket-i Sehamî (h. 1371), 1331 Şemsî); IV, s. 193; Tarih-i Nazm u Nesr der İran der Zebân-ı Farsî, Prof. Sait Nefisî, 1334 Şemsî; 1,335.

⁵ Âşık Çelebi Tezkiresi Ün. (yazma), No: 2406, S. 166.

⁶ Ali Emiri Efendi, Azeri Şairi Halil'den söz ederken bir yerinde şöyle diyor: "Âşık Çelebi, Meşâirü's-şura'sında Latifi'ye muhalefetle Nesimî'yi Âmidî olarak irae etmesine ve Seyyit Nesimî'nin divan-ı eş'arındaki bazı tabirat-ı kadimede şive-i elfaz-ı şehre muvafık olmasına nazaran sahib-tercemeyi şehrimizin şuaray-ı kadimesi meyanında Nesimî ile biraderi Handan'dan sonra tadat etmeğimizin lâzım geliyor" diyor.

⁷ Yeni Nesil; 1338, Sayı II, 11.; Tezkire-i Şuara-yı Amid, S. 277.

inanırlar. Elinde soy kağıtları (şecere) bulunmayanlar, manevi yönden güçlü olduğuna inandıkları kişilere murakabe ve istihare yaptırırlar. Hele Azerbaycan'da ve İran'da kendilerinin seyyid olduklarına inanan birçok kişiler, başlarında yeşil sarık, sineleri açık olarak dolaşırlar. Onların Peygamber soyundan geldiğine inananlar, aşırı bir saygı ile açık sinelerini öperler. Kaldı ki, "Nuru'l Hüda Limeni' h-teda" adlı eserde Hurufî halifelerine seyyid denildiğini görüyoruz⁸.

Buna karşılık Nesimî kendi divanında, tarihi kaynaklara uygun olarak kendisinin Türkmen olduğunu açıkça belirtiyor:

Arab nutku dutulmuştur dilinden
Sana kimdür diyen kim Türkmanen

Burada, Türkmen olduğu halde, çok iyi Arapça konuşan ve şiirler yazan şairin bu gücüyle Arapları bile büyülediğini anlatan bir fahriyesini görüyoruz.

Nesimî'nin asıl adı İmadüddin'dir. İbn-i Hacer, ondan Nesimüddin diye söz ediyor⁹. Bazı divanlarındaki şiirlerinde "Hüseyni" mahlasını da kullandığı görülüyor. Divanındaki bir beyitte de "Ebü'l-Fazl" künyesini kullanmıştır:

Çün Nesimi'nün Ebü'l-Fazl oldı Hakdan künyesi
Cümle esmanun hurufi ayn-ı elkabındadır

Nesimî'nin ölüm yılında da tarihi kaynaklar arasında bir söz birliği yoktur.

Mecalisü'l-Uşşak'ın¹⁰ bazı nüshalarında ve Riyazu'l-Arifin'de¹¹ h. 837 (1434), İbn-i Hacer'le, Kâtip Çelebi'nin Keşfu-z-Zunun'unda h. 820 (1417-8) de, Faik Reşat'ın "Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye"sinde ise h. 866 (1461) tarihlerinde öldüğü kayıtdır¹².

⁸ Karakaşzade "Nuru'l-hüda limeni'hteda" (basma), S. 277. Bkz. (Fazlullah'ın şeceresi için: Said Nefisi, "Tarih-i Nazm u Nesr" II, 794)

⁹ Tarih-i Nazm u Nesr'de; "Nesimüddin, Ebü Said Nesimi-i Şirazi (ya İmadüddin) yazılıdır.

¹⁰ Mecalisü'l-Uşşak, (Farsi yazma) Üniversite Ktb. No: 830 S. 107. Bkz; Tarih-i Nazm u Nesr; I, 335.

¹¹ Riyazu'l-Arifin, S: 406.

¹² Rahmetli Prof. İ. Hikmet Ertaylan, Konya'da bir kütüphanede Nesimî'ye ait h. 860 da yazılmış bir mesnevi gördüğünü söylemişti. Buna göre, h. 860'da ölen Nesimî'nin aynı mahlasla yazan başka bir şair olması düşünülebilir.

Hurufî şairlerinin en değerlilerinden biri olan Refiî-ki Nesimî'ye intisab etmiş, onun en sadık müritlerindendi.-h. 811'de yazdığı "Beşâretname"¹³ adlı eserinde Nesimî'nin artık o tarihte ölmüş olduğunu bildirmektedir:

Bana olaldan Nesimî dest-gîr
 Secde ider karşıma bedr-i münir
 İrmeseydi Hak Naiminden Nesim
 Bize yol göstermeseydi ol kerim
 Câhil ümahrum-ı ser-gerdan idüm
 Her nefes bir fikr ile hayran idüm
 Benligüm bana hicab olmuş idi
 Batınım mülki harab olmuş idi
 Gerçi birkaç fenden almışdum haber
 Seçmez idüm anlarunla hayr u şer
 Bir yola giderken azar iderüm
 Geh yaparum geh giru yüz iderüm
 Gah sünnî dirilürdüm geh hakîm
 Hiçbir mezhebde olmazdum mukim
 Medh iderdüm gâh tenasuh mezhebün
 Gâh derhrînun öğerdüm meşrebün
 Geh meşayihden virür idüm haber
 Dir idüm yokdur bulardan mu'teber
 İşbu resme her yolu arar idüm
 Şol kadar arar idüm k'azar idüm
 Kande bir kâmil işidürdüm ki var
 Anı bulmayunca kilmazdum karar
 Bulub arardum zamirin ser-be-ser

¹³ Hurufîliğe ait önemli bir eserdir. İstanbul kütüphanesinde çeşitli nüshaları vardır. (Ayrıca bkz; Rieu Catalogue, P. 165)

Bu eserin güzel bir nüshası da birkaç hurufî eseriyle bir arada özel kitaplığımızdadır. Rahmetli Prof. İsmail Hikmet Ertaylan, bu risalelerden birkaçının fotokopisini, İstanbul Edebiyat Fakültesi yayımları arasında 1946 yılında bastırmıştır.

Gazi Eğitim Enstitüsü Edebiyat öğretmenlerinden Meserret Diriöz de "Beşâretname"yi konu edinen tezini Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde kabul ettirerek (1969) edebiyat doktoru ünvanını almıştır. Bu tezin adının Teshih-ı Beşâret-nâme bâ Mukaddime-i muhteser der bâre-i Hurufîyye ve Bektâşiyye, olduğunu kendilerinden öğrendik. Bu çalışma üzerinde daha çok bilgi edinemedik.

Ayrıca, Sayın Abdülbaki Gölpınarlı'nın sözü edilen eseri de içine alan ve Hurufî metinlerinden meydana gelmiş eserini yayımlamak üzere Türk Tarih Kurumu'na verdiğini öğrenmiş bulunuyoruz.

Görür idüm ol dahi benden beter
Her ne dürlü ilme kim kılsam nigâh
Nesne feth olmaz idi eyderdüm ah
Ol Nesim-i Rahmet-i Fazl-ı Huda
Ol İmadüddin sırr-ı Murteza
Canu ten göziyle gören ademi
Ol ki çoklar oldu andan ademi
Ol şehid-i aşk-ı Fazl-ı Zülcelâl
Bend u zindanlarda yatan mah u sâl
Ol belâdan ah u efgan itmeyen
Söyleyen esrar pinhan itmeyen
Ol Mesiha-veş seyahat eyleyen
İrişüb her yerde hakkı söyleyen
Kutb-ı âlem pîş-vay-ı ehl-i din
Server-i âfâk emiru'l-müminin
Kim bana bildürdi kimdür Fazl-ı Hak
Perde açıldı vu göründü tabak
Bu harabatımı màmur eyledi
Zulmet-âbâdumu pür-nür eyledi
Hızr imiş sundı bana Ab-ı Hayat
Aldum içdüm rihlet itdi müşkilât

diyerek, Nesimî hakkında aydınlatıcı nitelikte bilgi veriyor. Bu manzumenin sonunda rah-ı Huda (راه خدا) kelimeleriyle eserin yazıldığı h. 811 (1408) tarihine işaret ediyor.

Bu Beşâretname'yi kıldum tamam
Savmun evvel cum'ası gün vesselâm
Tarihi kendileyin راه خدا
Serbeser ebyatı oldu rehnüma

diyör.

Bundan ötürüdür ki, Rahmetli Prof. Fuat Köprülü Hayat Dergisi'nde^{13 a} "Nesimî'nin Ölüm Tarihine Dair" yazdığı makalede bu belgeyi temel olarak almış ve "Mecalisu'l-Uşşak'ın kimi nüshalarında rasladığı h. 807 (1404) kaydıyla, Petersburg yazmalar kataloğunu hazırlayan Doren'in eserindeki tarihle bu kanısını desteklemiş ve Nesimî'nin kesin olarak h. 807 (1404) yılında öldüğü sonucuna varmıştır.

^{13 a} Hayat Dergisi 1, 382.

Rahmetli Ali Canip Yöntem'in ise, Güneş Dergisi'ndeki ⁴ makalesinde İbn-i Hacer'in "İnbâu'l-ğumur bi-ebnâi'l-Umr" adlı kronolojik tarihindeki bilgiye dayanarak h. 820 (1417) de öldüğünü yazması da dikkate değer görülmelidir. Zira, kronolojik tarih yazan bir tarihçinin, olayları yıllara göre yazmak zorunluğunda oluşunu düşünerek on üç yıl gibi önemli bir zaman atlaması yapmayacağını kabul etmek gerekir.

Hele ilk kez bizce saptanan tarihi ve çok önemli bir kaynak¹⁵ Nesimî'nin ölümü olayını, aşağıda yazdığımız gibi bütün ayrıntılarıyla anlatıyor. Onun öldürülmesinde rolü olan kişileri birer birer sayıyor. Bu arada olayın Memlûk Sultanı El Mueyyed Seyfu'-d-din Şeyh (Burcî)'in¹⁶ hükümdarlık yılları h. 815-824 (1412-1421) içinde geçtiğini de görüyoruz.

Bu belgeler ile İbn-i Hacer'in verdiği bilgi gerçeğe daha da yaklaşmış oluyor.

Tezkireler ve tarihi kaynaklar Nesimî'nin derisi yüzülerek öldürüldüğünü yazmaktadırlar. Buna neden olarak da şeriatın dış yüzüne aykırı görülen düşünceleriyle, bu düşünceleri yayan şiirler söylemiş olması gösteriliyor.

Oysa ki, Arap tarihlerinden edindiğimiz bilgi bu nedenlerin birer bahane olduğunu, gerçekte sağlam kişiliği, güçlü etkisi olan Nesimî'nin manevi etkisinin daha da artmasıyla çevresine pek çok yandaş toplaması ve böylece zaten o zaman karışık bir ortam olan Halep'te adamlarıyla yeni olaylar çıkarılması kuşkusu ile politik bir tedbir olarak onu öldürmüş olmaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Aslında Nesimî'nin Anadolu'daki birçok ünlü emirlerle ilişkisinin bulunması, onların saygılarını kazanmış olması Memlûk emirlerini dehşete düşürüyordu.

Kaldı ki, XIV. yüzyıl gibi önasya'da tasavvuf ya da vahdet-i vücût akımının pervasızca geliştiği bir dönemde, yalnız bu yöndeki inançlarını ve görüşlerini açığa vurduğu için insafsız bir ölümle cezalandırılmasına inanmak biraz güçtür.

Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi Tezkirelerinde Nesimî'nin gizlenmesi gereken bir takım sırları açığa vurduğundan ötürü böyle bir sonuçla karşılaştığı

¹⁴ Güneş Dergisi, Sayı 7, S. 12.

¹⁵ Et-Tabbahu'l-Halebî, İlamu'n-nübelâ bi-tarihi Halebu's-şehba, III, 15.

¹⁶ İslamic Surveys, C.E. Bosworth, Edinburgh, 1967, S. 64.

Tabakat-ı Selatîn-i İslâm, S: 74; Abbas İkbâl Tahran, 1312 Şemsi;
Düvel-i İslâmiye, Halil Edhem.

belirtilmektedir. Âşık Çelebi, Hasan Çelebi'ye oranla olayın nedenini daha ılımlı bir dille açıklıyor¹⁷.

Lâtifi ve Kühü'l-Ahbar'da Nesimi'nin bu coşkunluğunun başına iş açabileceğini düşünen kardeşi Şah Handan tarafından uyarıldığı yazılıdır¹⁸.

Nesimî gibi çağının sufilerinden olan Şah Handan, kardeşine bir mektup yazarak, herkesin anlayamayacağı ve hazmedemeyeceği duygu ve düşüncelerini gizlemesini salık vermiş ve ona:

Gel bu sırrı kimseye fâş eyleme
Hân-ı hassı âmiye aş eyleme

beytini yazmış ve fakat aldığı karşılık:

Derya-yı muhît cûşa geldi
Kevn ile mekân hurûşa geldi
Sırr-ı ezel oldu aşkâra
Arif nice eylesün müdâra

beyitleriyle başlayan uzun manzume olmuştur.

Nesimî'nin yaşamıyla ilgili olarak şimdiye dek hiçbir kaynakta göremediğimiz, bu konuda bizi en çok aydınlatan Arap tarihçisi Et-Tabbah'ın "I-lamu'n-nübela bi-tarih-i Halebu's-şehba" adlı tarihindeki bu konuda yazılanların çevirisini öneminden ötürü aynen veriyoruz:

"Künûzu'-z-Zehab'de* der ki: Yukarıda anılan Yaşbeg gününde zındık Nesimî öldürülmüştür.

İbn-i Hatıbu'n-Nasriyye adlı şeyhin ve o zaman Şeyh İzzeddin'in nâibi olan Şemseddin İbn Eminü'd-devle, Kadıyu'l-kudat (kadıların kadısı, en

¹⁷ "..... ve keyfiyyet-i aşk sultan-ı akla galip olmağla bî-ihtiyar keşf-i estâr-ı esrar ve ifşâ-yı rah-ı ahrar kılmış idi ve aklen ve şer'an vacibu'l-ızmâr olan kelimatı her ser-i bazarda ilân ve ızhar etmekle medine-i Haleb'de fetva-yı eimme-i şeriat ve tarikatle katlolundu."

Hasan Çelebi Tezkiresi, Ün. Yazma, No. 304, S. 305.

¹⁸ Şiirlerini jülide-mû (saçları karmakarışık) mahlasıyla yazan Şah Handan, Nesimî'nin öz kardeşi olup doğduğu yer olan Şirvan'da ölmüştür. Yazar, Şah Handan'ın kabrinin resmini çekip klişelerini yaptırdığı halde, ona ait bütün belgelerle birlikte kaybettiğini yazmaktadır.

(Selman Mümtaz, Azerbaycan Edebiyatı, Sayı: 10, Baku 1926; "Seyyid İmadüddin Nesimi" önsözünden.) Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan; Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I. 180, Baku, 1928.

* Künûzu-z-zehab Tarih-i Haleb, Muvaffaku'ddin Ebu Dârî Ahmed ibn İbrahim El-Halebî, ölm. h. 844 (1479), Bkz. Brockelmann, Geschichte Der Arabischen Litteratur, Supl. II, 495.

yüce yargıç) Fahreddin'eli Mâlikî ve Kadıyu'l-Kudat İbni Hazuk denilen Şahabettin Hanbelî'den kurulan mahkemede, sarfettiği sözlerden ötürü Nesimî için dava açılmıştı. Bazı akılsızlarla onlara uyanlar da, Nesimî'nin kâfir, zındık ve mülhid olduğuna inandırılmışlardı. İbn-i Şankaşu'l-Hanefi bu davayı yargıçlar ve ilin din bilginleri (ulema) önünde açtığı zaman Naib ona: "Eğer sen iddialarını ispat edemezsen seni öldürürüm" dedi.

Bunun üzerine o, davadan çekindi.

Nesimî ise, hakkındaki iddiaları reddetti, kelime-i şahadet getirdi. Sözlerine başka bir şey katmadı.

Sonra o meclise Şehabettin İbn-i Hilâl geldi ve Kadı Mâlikî'nin oturduğu yerden daha yüksek bir yere oturdu. Bu mecliste, Nesimî'nin zındık olduğuna ve öldürülmesi gerektiğine, tövbesinin kabul olmayacağına dair fetva verdi.

-İbn-i Hilâl, oturduğu yerden Maliki'ye dönerek:

"Niçin öldürülemez?" diye sordu.

-Mâlikî: "Sen kendi el yazınla öldürülmesi gereklidir" sözünü yazabilir misin? diye sorduğunda: "Evet" dedi ve fetvanın suretini yazdı.

Bunun üzerine onun hattı (yazısı) İbn-i Hatıb'a, öbür kadılara ve orada bulunan din bilginlerine (ulema) sunuldu ise de onlar öldürülme kararına katılmaktan çekindiler.

Sonra Mâlikî: "Madem ki kadılar ve din bilginleri bu kararı desteklemiyorlar, ben nasıl senin sözünle öldüreyim", dedi.

Yaşbeg: "Ben kendim öldüremem; zira Sultan bana sonucu kendisine bildirmemi, Nesimî hakkında verilecek buyruğu beklememi emretti" dedi. Meclis dağıldı. Durum Sultan'a bildirildi. Nâib, Nesimî'yi tekrar kalenin zindanına çıkardı.

Bir süre sonra Sultan Müeyyed: "Derisi yüzülsün ve Haleb'de yedi gün teşhir edilsin, dellal bağırsın, sonra da organları kesilsin, bir parçası Dulkadir oğlu Ali Beg'e, kardeşi Nasıruddin ve Osman Karayülük'e gönderilsin; çünkü bu Nesimî bunların inançlarını bozmuştu" diye resmi buyruk gönderdi. Bunun üzerine Nesimî öldürüldü¹⁹ *.

¹⁹ İ'lâmu'n-nübelâ, III, 15

* Memlûkler hk. da toplu bilgi için bkz.: Dr. M.C. Şehabeddin Tekindağ, Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, İst. Ed. Fakültesi yayınlarından No: 887, 1961.

Tarihi olayın ayrıntıları bize gösteriyor ki, Nesimî ve benzeri kişilerin ortadan kaldırılmalarının hemen daima gerçek nedenleri politiktir. ✓

İnanç ve davranışların, dine aykırı olduğunu herkese duyurarak kamu oyundan işin gerçeğini saklamak içindir.

Nesimî'nin gözünü kırpmadan ölüme meydan okuması İslâm dünyasında onu bir kahraman olarak yükseltmiş, bu olayla ilgili menkabevi hikâyelerin söylenmesine olanak hazırlamıştır.

Yalnız sufi şairler ve yazarlar değil, aynı zamanda halk ve saray şairleri de bu haksızlık ve zulüm karşısında içten ağlamışlar, şairin ölümüyle ilgili çeşitli menkıbeler, öyküler uydurmuşlardır.

Aşağıdaki menkıbeler bunların en ünlüleridir:

1- Şair, şürleriyle görüşlerini yaymaya başlayınca, bu şiirleri bir gencin elinde görürler. Delikanlıya: "Bu senin mi, Nesimî'nin mi?" diye sorarlar. O da "benimdir" der. Onu asmağa karar verdikleri anda Nesimî yetişir: "Şiir benimdir, bu genç bu sözleri benim hatırım için benimsemiştir" der. Bunun üzerine çocuğu bırakıp, Nesimî'nin derisini yüzerler ve fazla kan kaybından yüzünün sararması üzerine:

"Ben aşk feleğinin güneşiyim. Aşkın doğduğu yerden doğmuştum. Şimdi gurub ediyorum. Güneş, batacağı zaman sararır onun için bu durumdayım" diye seslenir.

2- Başka bir söylentiye göre, Nesimî'nin küfrüne ve öldürülmesine fetva veren kadı: "Bu öyle bir kâfirdir ki, kazara pis kanı insanın bir yerine sıçrasa, orasını kesmek lâzım gelir" demiş²⁰. Garip bir rastlantı sonucu Nesimî'nin derisi yüzülürken seyreden müftünün parmağına bir damla kan sıçrar. Orada bulunanlardan biri müftüye: "Fetvanız gereğince parmağınızın kesilmesi gerekecek" demiş. Müftü: "Ben o sözü örnek olsun diye söylemişim" diyerek sözü değiştirmeye çalışmış. Bunun üzerine Nesimî, müftünün bu hazin durumuna bakarak gülümser ve orada şu beyti söyler:

Zahidin yek parmağın kessen döner Haktan kaçır
Gör bu miskin aşığı ser-pa soyarlar ağlamaz²¹

²⁰ Kühü'l-Ahbar, Ün. Nu: 2359, S: 82, (basma) IV, 240; Bkz: A history of ottoman poetry I, 347

²¹ Bu beyti tamamlayan beyitler için Semeratü'l-Fuad'a bakınız.

Yine halk arasında yayılan söylentilerde, Nesimî'nin derisi yüzülerek öldürüleceğinin keramet yoluyla bilindiğine işaret edilir:

Nesimî ile Kemal Ümmî birlikte Sultan Şüca'nın tekkesine gitmişler. Baba Sultan'dan izinsiz bir koçunu boğazlamışlar. Baba, haberi olmadan yapılan bu işe pek üzülmüş, Cemâli celâle dönerek, Nesimî'nin önüne bir ustura, Kemal Ümmî'nin önüne de bir ip bırakmış. Böylece birinin derisinin yüzüleceğine, öbürünün de asılacağına işaret etmek istemiş²².

Fazlullah Hurufî de Nesimî'nin Halep'te uğrayacağı büyük felâketi önceden keşif ve keramet yoluyla sezmiş, ona: "Seyahat edecek olursa Haleb'e gitmemesini, eğer yolu oraya düşerse çok uyanık ve ihtiyatlı davranmasını" salık vermiş ve şu beyti söylemiş:

Ger be-sefer mîrevî ez Haleb endîşe kun
Ger be-Haleb mî-resî hazıru gındil bäs²³

Nesimî'nin şiirlerinin ve sözlerinin dine aykırı gösterilerek insanlık dışı yollarla öldürülüşü yalnız onu izleyen Hurufî-Bektaşî ozanlarını etkilemekle kalmamış, bütün İslam aleminde ona olan sevgi ve bağlılığı arttırmıştır.

Kendi müridi Refîî'nin "Beşaretname"sinden Nesimî'yle ilgili bölüm daha önce olduğu gibi aktarılmıştı. Bu örneğin şairin yaşamına geniş ölçüde ışık tutmasıyla birlikte ölümünün bıraktığı etki yönünden de değeri büyüktür.

Yine XVI. yüzyılın başında yaşayan Hatayî (Şah İsmail Safevî), şiirlerinden birinde Nesimî olayına şöyle değinmiştir:

Mîhr u vefa biri birinden azdı
Behlül baykuşleyin viranda gezdi
Seyyid Nesimî'yi zahidler yüzdi
İncinmedi Haktan gelen cefaya²⁴

diyor.

Türkmen ozanlarından Mahdum Kuli de, çağdaşı Hîveli Durdu Şeyh ile yaptığı atışmada Nesimî'nin başına gelenleri hatırlatıyor:

²² Künhü'l-Ahbar; (Kemal Ümmî'nin ölüm tarihi h. 880 (1475-6) yıllarında olduğuna göre bu olayın gerçeğe uygunluğu düşünülemez.

²³ Aksal-ireb; Esad Ef. Tercümesi, 231-2

²⁴ Ertaylan, İsmail Hikmet; Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I, 184.

Mahdum Kuli:

“Ol nemedir yemediler doydular
Ol nemedir kıyamete koydular
Ol kim idi dabanından soydular
Şair olsan şundan bize haber ver”.

Durdu Şeyh:

“Ol didardır yemediler doydular
Ol namazdır kıyamete koydular
Nesimî’ni dabanından soydular
Bizden selam olsun cevap şöyledir.”

Kızılsu dolaylarında yaşamış bir Türkmen ozanı da:

Nesimî’nin dabanından soydular
Saman tıkıp dervazede koydular
Yedi günden haklıgını duydular

diyerek acı acı feryat ediyor²⁵.

Nihayet Üsküdarlı Sâfi de Nesimî’ye olan hayranlığını şu kıtasıyla anlatıyor:

Yüzüldün dönmedin merdanelikten
Huda’ya böyledir hubb-ı samimi
Kesafetten çıkup oldun bihakkın
Gülistan-ı ilahinin nesimi

Görülüyor ki, Nesimî’nin bu acıklı ölümü kendisinden sonra gelen birçok ozanlar arasında izleri silinmeyecek etkiler bırakmış, onu halka düşünceleri uğruna başını vermekten çekinmeyen kutsal bir şehit olarak tanıtmıştır.

Şairin mezarı Halep’te kendi adıyla anılan tekke dedir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi²⁶ onun mezarı hakkında şunları yazıyor:

“İç kale hendeği kenarında Şeyh Nesimî tekkesi bir küçük âsitanedir. Amma bir başka ruhaniyet var. Nesimî Hazretleri derisi yüzülmüş iken bu mahalde gelip gaip olup, tilâvet-i Kur’an ederken bulup yine meydan-ı siyasete getirdiler”.

²⁵ Selman Mümtaz, Nesimî divanı önsözünden.

²⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX, S. 381.

İ'lâmü'n-nûbelâ da Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiyi destekleyerek: "Nesimî Ferafire Mahallesinde hükümet konağına yakın Sultan Hamamı denmekle bilinen hamamın karşısında kendi adıyla anılan tekkesinde gömüldür. Bu tekkenin Şeyhlerine Nesimî demek âdet olmuştur" diyor.

Buna göre, Nesimî'nin öldüğü yerin kesinlikle Halep olduğu ve mezarının da kendi adıyla anılan tekkede bulunduğu anlaşılmaktadır²⁷. Buraya dek çeşitli kaynaklara dayanılarak verilen bilgi ne yazık ki, onun yaşamı üzerinde bize tam bir fikir vermekten uzaktır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısıyla XV. yüzyılın başlarında Önyasya'da ve özellikle Anadolu'daki çok karışık toplumsal ve siyasal durum, şairin belirli bir yerde yerleşmesine engel olmuştur. Bu nedenle İran, Irak, Anadolu ve Suriye'yi bir baştan bir başa dolaşmış, çeşitli emirlerle görüşmüş, halkın içine girmiş, görmüş ve inançlarını çevresine yaymak için çaba harcamıştır.

Osman Karayülük, Dulkadiroğlu Ali Bek ve Nasruddin gibi tanınmış emirlerle birlikte bulunduğunu ve inanç ve düşüncelerini onlara benimsettiğini, yine tarihlerden öğreniyoruz^{28,29}.

Nesimî'nin yaşadığı ortamı biraz daha aydınlığa kavuşturmak için XIV. yüzyılın ikinci yarısıyla XV. yüzyılın ilk dönemini kısaca gözden geçirmek gerekir.

Türkler daha Malazgirt (1071) başarısından sonra Anadolu'da ve Önyasya'da merkezi devletler kurma çabasındaydılar. Bunun ilk başarılı sonucu Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması olmuştur.

²⁷ Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Sabahattin'in hocası olan Üsküdarlı Sâfi'yi Prens Avrupa'ya kaçınca onunla ilişkisi dolayısıyla Halep'e sürdüler. Sâfi, bu münasebetle şu kıt'ayı yazar:

Övmeyin nafile şehri Haleb'i
Bilirim ben o makam-ı taabi
Kale altında Nesimî yatıyor
Şehr içinde Zekerriya-yı Nebî

demıştır.

²⁸ İ'lâm'ün-Nübela

²⁹ Refîî'nin Beşaretname'sindeki:

Kutb-ı İlem pişvâ-yı ehl-i dîn
Server-i afâk Emir-el-Muminîn

beytinden Nesimî'nin de Türkmen emirlerinden biri olduğu kanısına varılabilir. Çünkü, Emir-ü'l-müminin deyimi yalnız devlet adamları, halifeler için kullanılırdı. Bkz. Divan-ı Nesimi, Emir Seyyid İmâdüddin; Fehrist-i Noshehay-ı hettî Kitabhane-i Merkezi-i Tahran; XV. S. 54.

XIII. yüzyılda büyük bir imparatorluk kuran Moğol soyu ise, yüzyıl boyunca Önasya'da da huzur bırakmamıştı. Bu yüzyılın sonunda Anadolu Selçukluları bu uğraşlara dayanamayarak dağılmak zorunda kalmışardı. Bir yandan Moğol soyundan gelen emirler, bir yandan da Türk beyleri yeni yeni devletler kurmuşlardı.

Yüzyılın ikinci yarısında İran'da Muzafferiler; Azerbaycan, Doğu Anadolu, Irak alanlarında Celayirler; Kara Koyunlular; Ak Koyunlular; Mısır ve Suriye'de Memlûkler; Sivas ve çevresinde Kadı Burhaneddin de kendi egemenliklerini sürdürme çabasıındaydılar. Anadolu'nun batı yakasında ise Konya Selçuklularının yıkılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan öteki Anadolu Beylikleri de aynı uğraşı içindeydiler.

Önasya'nın doğu ve batısındaki bütün bu küçük devletler, kimi zaman siyasal entrikalarla, uzun sürmeyen anlaşmalarla, kimi zaman da yaptıkları baskın ve savaşlarla varlıklarını güven altına almak istiyorlardı. Kendilerini güçlü bulanlar da komşularını ortadan kaldırarak sınırlarını genişletmeğe çalışıyorlardı. Bu yüzden Önasya'da hiçbir yörenin dirliği, düzeni yoktur.

Yüzyılın sonuna doğru Osmanlılar öteki beyliklerin birer birer egemenliklerine son verip tam bir merkezi otorite sağlayacakları sırada Doğu'dan gelen Timur ordusuyla çarpışmak zorunda kalmıştı. Tarihi olayların gelişimi Moğollarla Türkleri bir kez daha karşı karşıya getirmişti. Timur Altun-Ordu devletini de yıkınca Ortaasya'da kendisine karşı koyacak bir güç kalmamıştı. 1384-1387 yıllarında Kuzey İran'ı, Ermeniye'yi ele geçirdi. 1393'de Bağdat ile birlikte Elcezire'yi, Diyarbakır ve çevresiyle Van'ı kuşattı. Sultan Ahmet Celâyir, Mısır'da Sultan Berkuk'a sığındı. Ne var ki, durumlarını tehlikede görünce Karakoyunlu Yusuf'la birlikte Yıldırım Bayezit'e sığınmak zorunda kaldılar.

Akkoyunlu Osman Karayülük ise, 1398'de Sivas Emiri Kadı Burhaneddin'i öldürdü. Gürcistan seferinden dönen Timur'a Anadolu'da öncülük etti. (1403) de Timur Anadolu'dan ayrılırken Diyarbakır ve dolaylarını ona bağışladı. Böylece bir ucu Doğu Anadolu'da, bir ucu İran'a uzanan büyük bir imparatorluk kurdu.

Ankara Savaşı'nda (1402) Bayezid'in yenilgisinden sonra Yıldırımın oğulları arasındaki taht kavgaları 11 yıl sürdü. (1413)

Timur'un açtığı savaşlarla halklar ve hanedanlar dağıldı. Tac ve taht sahipleri, çağın büyük devlet adamları yerle bir oldu. Horasan'dan Şam'a dek büyük şehirler, başkentler birer harabeye döndü. Bu savaşlar ortalama

6 milyon insanın ölümüne sebep oldu. Halk üzerinde bu korku ve bezginlik uzun süre etkisini sürdürdü. Bu nedenle o günün şairlerinde çoğunlukla dünyaya ve hayata güvensizlik duygusunun egemen olduğunu görürüz³⁰.

Canlarından bezgin bu insanlar, en iyi avunma yolunu tasavvufa bağlanmakta buluyordu. Çeşitli mezhep ve tarikat temsilcileri, şeyhler, sufiler durmadan bu karışık ortamda dolaşıp kendi görüşlerini yaymağa çalışıyorlardı. Çoğunlukla halk tarafından saygı ile karşılandıkları gibi, yöneticilerle de yakın ilişki kurdukları oluyordu.

Bununla birlikte bu gibi etkili kişilerin davranışları yine de büyük dikkat ve kuşku ile karşılanıyordu. Kimi zaman başka bir rakip devletin casusu gibi düşünülüyor, kimi zaman da halkı devlete karşı kıskırtır kuşkusuyla izleniyorlardı.

XV. yüzyılın başında Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedrettin ile onun müritleri Börlükçe Mustafa ve Torlak Kemal'in görüşleri, Bursa'dan Aydın'a dek yayıldı ve çetin iç savaşlara neden oldu. Bedrettin, din bilginleri ile tartıştı. Dini tartışmada onlara üstün geldi. Kimse onun ölümüne fetva verememişken, iktidara bağlı bir bilginden fetva aldılar ve onu ipe çektiler³¹.

II. Murat'ın, Ankara dolaylarında gittikçe etkisi artan Hacı Bayram Veli'den kuşkulandı görüşmek üzere yanına çağırması ve tutumunu anladıktan sonra rahat bırakması da devleti yönetenlerin bu konudaki kuşkularını anlatır, sanırız³².

Bu ortam içinde Nesimî'nin Osman Karayülük gibi Timur'la iyi geçinmiş, onun yandaşı olarak savaşmış, Kadı Burhaneddin'i öldürmüş ve sonra da emirlikten imparatorluk kurma olanağına erişmiş devlet adamlarını etkisi altına alması, Mısır ve Suriye'de Sultan Berkuk'tan sonra karışık ve korkulu günler geçiren Memlûkleri kuşkuya düşürmesi doğal sayılmalıdır.

O dönem tarihlerinde Nesimî'nin Dulkadiroğullarıyla da arasının iyi olduğu belirtiliyor. Dulkadiroğulları koşullara göre kimi Osmanlıları, kimi Memlûkleri tutan Maraş ve yöresinde tampon bir beylikti. Memlûkler, Dulkadiroğullarına da güvenemiyorlardı.

Yıldırım Bayezid'in ölümünden (1403), hele Şeyh Bedrettin olayından sonra, Nesimî'nin Osmanlılardan da ilgi görmesi düşünülemezdi. Netekim

³⁰ Prof. Şiblî Numanî, Şi'ru'l-Acem II, 3; 1327 Şemsi, Tahran.

³¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Gölpinarlı, A., Sungurbey İsmet, Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedrettin, Eti Yayınları 1966; Kaygusuz B.N., Şeyh Bedrettin Simavenî, İzmir, 1957.

³² Gölpinarlı A. Melâmîlik ve Melâmîler, 34.

Sunullah Gaybi (ölm. 1661) nin “Sohbetname”sinde Hacı Bayram Veli’nin Nesimî’yi kabul etmediğini söylemesi, akla ve tarihsel olaylara uygun düşmektedir³³.

Latîfî’ye göre, Nesimi I. Murat gününde Bursa’ya gelmiş ve çağın büyük sufi şairi Şeyhî ile de tanışmıştır. I. Murat’ın padişahlık dönemi (h. 761–792) (1359–1389) olduğuna göre, Nesimî’nin bu tarihlerde henüz Fazlullah-ı Hurufî’yi tanımadığını düşünebiliriz.

Hurufiliğin yayılması ise, ancak h. IX. yüzyılın başlarında görülür. Daha sonraki gezisine, bir yandan Hurufiliği yaymak düşüncesi, bir yandan da Fazlullah-ı Hurufî’nin h. 804 (1401–1402) de Miranşah tarafından feci bir şekilde öldürüldükten sonra Hurufilerin, sıkı bir kovuşturmaya tabi tutulmasının neden olduğu söylenebilir³⁴.

Nesimî’nin yaşamından söz ederken onun Fazlullah’ın halifesi ve Hurufilerin en yüce kişisi olduğuna değinmiştik.

Lâtîfî Tezkiresi (Bkz: S: 332) onun önceleri “Şiblî’nin cümle-i fukarasından” ve sonra “Fazullah’ın hulefasından” olduğunu yazmaktadır ki, h. IV. yüzyılda yaşadığı bilinen Şiblî ile buluşması olanaksızdır. Bu sözün, Şiblî’nin yolunda olduğu anlamını taşıdığı bellidir. Nitekim Âli, Kühü’l-Ahbar’da bunu böylece düzeltmektedir. Divanında yer yer Şiblî’den söz eder:

Gözlerin süzmüş ü üzmüş cânımı âşıkların
Asılı zülfüne yüz bin Şiblî vü Mansur idi
Musi-i Tûr nedür Şiblî vü Mansur nedür
Ejdeha olan ağaç rişte ilen dâr nedür

Yine Lâtîfî Tezkiresi’nde şöyle bir kayıt görüyoruz: “Menakıbu’l-Vâsilin’de³⁵ yazar ki: Nesimî Hurufî değildi, Nimetullahî idi,³⁶ amma huruf ilminden haberdar idi”.

³³ Bkz: İslâm Ansiklopedisi, Nesimî maddesi.

³⁴ Fazlullah’ın ölüm tarihi, kimin tarafından söylendiği bilinmeyen bir manzum tarihe göre h. 796 (1393) tür. Birçok kaynaklar bu tarihi benimsemiştir. Seyyit Nesimî’nin ancak bu tarihten sonra Küçük Asya’ya kaçtığı ve onun mezhebini birkaç kişi ile birlikte Bektaşiler arasında yaydığı belirtilmiştir.

Bkz: Sait Nefîsî; Tarih-i Nazm u Nesr, II, 749.

³⁵ Menakıbu’l-Vâsilin, Şah Nimetullah’ın bir eseridir.

³⁶ Nimetullah ve Nimetullahiler hakkında M. Fuat Köprülü’nün “Anadolu’da İslamiyet” makalesinde çok yararlı bilgi ve geniş bibliyografya vardır. (Bkz: Anadolu’da İslamiyet, ayrı basım, S. 112–115. Ayrıca bkz: Şakayık Zeyli, S. 64 (Tarikat-ı Nimetullahî).

Nesimî'nin, ünü o zaman Horasan'dan Mısır'a dek yayılan ve bu ülkelerde pek çok yandaşı bulunan Şah Nimetullah Kuhistanî ile buluşmuş olması olanağı vardır.

Nesimî'nin divanından onun Hz. Muhammed'e, sonra Hz. Âli'ye ve onun soyundan gelen On İki İmam'a karşı saygılı olduğunu anhyoruz. Zaten o çağda Şii mezhebinin ve batını görüşlerin benimsendiği bir çevrede Şah Nimetullah gibi, şianın en güçlü imamlarıyla da tanışan şairin, bu tutumu gayet normaldir.

Divanında Hz. Muhammed'le ilgili beyitlerden:

Alemin cismi vu canı senden ötrü oldı gör
Seyyid-i kevneyn-i âlem ya Muhammed Mustafa
Ey habiba'l-lah ki ismin yazılıdır arşda
Ahmed u Mahmud Ebu'l-Kasım Muhammed Mustafa

Hz. Ali ile ilgili beyitlerden:

Ahmeda şol kim dedi men şehri ilmem kapısı
Ol Aliyy-i Murtazadur ol Aliyy-i Murtaza

Ehl-i Beyt'e saygısını gösteren beyitleri:

Ezelden kul olan Âl-i Abâya
Nesimî tek emîr u padişâdur
Ol şeh-i ahsen Huseyn u bu şeh-i hulk-ı Hasen
Ol şehîd-i zehr-i aşk u bu şehîd-i Kerbelâ

On İki İmam'ı öven beyitleri:

Adem-i Âl-i Abadır Şems-i Zeyne'l-âbidin
Şol Muhammed Bâkır'ı gör mahrem-i Zül-Kibriya
Evvel ü âhır olardur zâhır u batın olar
Cafer-i Sadık çü Kâzım hem Ali Musa Rıza
Cafer-i Sadık kim oldur pîşvay-ı ehl-i din
Ol emin-i sırr-ı esma şah-ı deryay-ı ata

Lâtifi Tezkiresinin yazma nüshalarından bir kısmı Nesimî için: "Melâmiyye zümresinin reisi" diyor ki:

Ak eyle nam u nengini var oda sal u yah anı
Arif-i zat olan nice mültefit-i sıfat olur

Aşkunda Nesîmî olalı halka melâmet
Meşhur-ı cihan olduğu alemde iyandur

gibi beyitlerinde, birçok sufilerde görülen melâmet neşesini onda da görmek olağandır.

Sufiler arasında efsanevi bir kahraman gibi daima anılan Hallac-ı Mansur onun için eşsiz bir örnektir.

Mansur'un, Hak uğrunda dar ağacına asılması olayı şairi pek çok etkilemiştir. Mansur gibi Hak ile Hak olmak ve Hak uğrunda canını verebilmek onun en yüce amacıdır:

Daim Ene'l-Hak söylerem Hakdan çü Mansur olmuşam
Kimdir beni ber-dar eden bu şehre meşhur olmuşam
Kiblesiyem sadıkların, maşukuyem aşıkların
Mansuriyem lâyıkların, çün Beyt-i Mamur olmuşam

Bu beyitlerle başlayan gazelde şair, Hak ile Hak olmanın coşkusunu yaşıyor. Hak adına gerçek duygularını açıklayarak meydan okuyor.

Kani Mansurleyin bir ehl-i Hak kim
Asıla aşk içinde başı ber-dar

Mansurleyin cûşa gelür söyler Ene'l-Hak
Şol sufi-i sâfî ki bu meyhaneye uğrar

Gam değil ber-dar olur Mansur Ene'l-Hak çün dedi
Ecrine buldu savab u derde derman gösterir

Ne gayretlu Ene'l-Hak'dur bu ya Rab
Çeker Mansurunu ber-dare mansur

gibi beyitleriyle Mansur'a aşırı hayranlığını belirtmiştir.

Şiirlerinden ve bütün kaynaklardan Nesîmî'nin Hurufî olduğunu ve Fazlullah-ı Hurufî'ye yürekten bağlı bulunduğunu anlıyoruz, Yalnız, daha sonraki çağlarda gelen Hurufîlerin pek basit ve çocukça sözlerinin onun şiirlerinde yeri yoktur. Gerçekte tasavvufun değişik bir şekilde yorumundan başka birşey olmayan Hurufîliğe bağlılığı onun mistik görüşüyle sıkı sıkıya ilgilidir.

Prof. Mr. Browne bir yazısında Hurufî mezhebinin niteliğini dört maddede açıklıyor^{36 a}.

1- İnsanın en yüce mutluluğunu sağlayan ve görevlerini belirten, üstümüzdeki gök ve altımızdaki toprağın ve herşeyin niteliğini belirten ve açıklayan gizli bir fen vardır.

2- Bu gizli fen Kur'an'dadır. Fakat bu sırrın anahtarı Fazlullah'tadır. Ondan sonra onun halifelerine, onlar aracılığıyla da müminlere bildirilmiştir.

3- İnsan (ahsen-i takvim) en güzel yaratılıştadır. Tanrı'ya yansıtır. Melekler ona saygı gösterdiler. Şeytan, bu güzel yaratığa karşı gururlandığı için cennetten kovulmuştur,

4- Kur'an ve onun belirttiği (namaz, oruç, hac, vb.) dini ibadetlerde sonsuz ve derin anlamlar gizlidir³⁷.

^{36 a} Gibb, A History of Ottoman Poetry I, 338.

³⁷ Nesîmî'nin üstadı ve Hurufiliğin kurucusu Fazlullah hakkında bilinenler azdır. 33 yaşında iken h. 785 (1383) yıllarında doğuda mezhebini ve inançlarını açıklamıştır.

Fazlullah-ı Hurufî'den bize İbn-i Hacer'in iki eseriyle (İnbau'l-ğumr (H. 804 olayları), Ed-düreru'l Kâmine fi âyâti mi'e ti'ssâmine; (Şehâbedîn Ahmed İbn Haceru'l - Askalañî, yeni baskısı için bkz. Haydarâbâd, 1949), bu eserlerden ikincisinden aktararak Abbas Azzavî'nin (Tarihu'l-Irak, II, 804 olayları) verdiği bilgidir: "Asıl adı Abdurrahman'dır. Halâl-hor (helal yiyen) adıyla tanınmıştır. Din bilginlerinden kurulu bir meclis Semerkant'da onun öldürülmesi için fetva verdi. Tebriz dolaylarında Enca denilen yerde öldürüldü" diyor. Onun adamlarının başlarına beyaz teake koyduklarını ve Fazlullah'ın Acem ve Çağatayların inançlarını bozduğunu yazıyor.

Gibb ve Tarihu'l-Irak, öldürülmesini aynı yolda anlatıyorlar, "Fazlullah mezhebini ve inançlarını yaymağa başladığı bir sırada Timur'u da çağırması: Timur onu öldürmek istemiş. Timur'un oğlu Miranşah bunu öğrenince Fazlullah'ı barındırmak için yanına almış ve başını kendi eliyle keşmiş. Babası, Fazlullah'ın vücudunu ve başını isteyince Timur'a başını göndermiş ve Timur Fazlullah'ın cesedini ve başını yakmış. h. 804 (1401-1402). (Gibb, I, 338; Tarihu'l-Irak, II, 246; Tarih-i İran, Abdullahu'r-Râzî S. 512)

Gibb serisinin IX. olan "Textes Houroufis" in önsözünde de bu tarihi görmekteyiz. Kimin tarafından söylendiği bilinmeyen bir manzum tarih de h. 796 yılını ölüm tarihi olarak göstermektedir.

Fazlullah hakkında kimi kaynaklar oldukça ağır bir dil kullanmaktadır. (Bkz. Nuru'l-Hüda Limen'ih-teda, 19; Gölpınarlı, A. 100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, Gerçek Yayınevi, 48-54 sorular).

Buna karşın Rıza Kuli "Riyazu'l-Arifin"inde ondan saygı ile söz ederek: "Onun adı Cenab-ı Şah Fazldır. Sâdattan olup sûri ve manevi ilimleri nefsinde toplamıştı. Cavidan-ı Kebir ve Cavidan-ı Sağır onun eserleridir; Arabî, cefr, huruf, esma, hikmet gibi ilimlerde mütebahhir idi" diyor.

Said Nefisi. de Tarih-i Nazm u Nesr'de (II, 764) Peygamberimize ulaşan soyunu sırasile alıyor. Babasını Ebu Muhammed olarak tanıttıyor. Fazlullah Naimî Esterabadi'nin (helal-hor) olarak tanındığını, riyazete düşkün olduğunu, hiç kimseden birşey kabul etmediğini, geçimini

Nesimî'nin Hurufîlik kadrosuna giren şiirlerini birkaç bölüme ayırmak mümkündür:

1- Fazl-ı Hak, Fazl-ı Yezdan, Fazl-ı İlâh adlarıyla andığı Fazlullaha olan bağlılığını gösteren şiirleridir ki, dolayısıyla Hurufîliğe bağlılık derecesini anlatır:

Nesimi Fazl-ı Allah'ı yüzün nurunu çok gördü
Tavaf-ı Kâbe hatm oldu Safa u Hacc-ı Ekberdir

Düşdi kemend-i zülfüne akl u revan kuşu veli
Fazl-ı İlâha yapışan zill-ı İlâh içindedür

Bulmuşam mülk-i Süleymanı vu Karun gencünü
Fazl-ı Hakdan çün visalün mülk ü mali bendedür

Kâbe yüzündür bize ey Fazl-ı Hak
Zülf ü ruhun Kabe vu îmanımız

Hele divanındaki şu parça, Nesimî'nin üstadının ölümünden sonraki feryadlarını dile getirmesi bakımından dikkate değer sanırız:

Benden yüzün yeşirme kim secde-gâhım oldur
Seyr iderem bu çarkı horşîd u mahım oldur

takke dikmekle sağladığını yazıyor. h. 740-742'de doğduğunu, Esterabad'da Kazıyü'l-kuzat olan babasını kendisi küçük yaşta iken kaybettiğini bildiriyor ve şunları yazıyor: Meşhed ve Tebriz'fi olarak da bilinir. h. 771'de İsfahan'a, h. 775'de Hacca ve Semirem'e Harezme, Azerbaycan'da Bakû, Şirvan ve Nahcivan'a gitmiş. h. 788 (1886) da Hurufîliği ilân ettiğinden ona kâfir dediler. Timurîler, onu Bakû ve Şirvan'da hapsediler Sonunda Timur'un oğlu Miranşah'ın buyruğuyla Şirvan'dan Nahcivan'a götürdüler. Din adamları küfür ve sapıklık yapmıştır diye, onu 56 yaşındayken 6-7 Zilkade Perşembe günü fetva vererek öldürdüler. h. 796 (1393). Ölüsüne ip bağlayarak Nahciva şehrinde sürüdüler. Alıncak'ta toprağa verdiler. Ne var ki sonra, 804'de Timur'un buyruğuyla cesedini topraktan çıkararak yaktılar.

Gazellerinde Naimî mahlasını kullanırdı. Ondan kalan eserlerin başlıcaları Nevm-Name (765-796 yılları arasındaki yaşam öyküsünü yazar) ve Cavidanname'nin bunun bir devamıdır. Öteki eseri Cavidan-ı Kebir'dir. (h. 796 da Şirvan Hapishanesi'nde yazılmıştır). Bundan başka Hurufîliğe ait bir risalesi, Cavidanname Zeyli, Arşname, Muhabbetname ve bir de Bakû hapishanesinde yazdığı Vasiyetname'si vardır.

Kendisine halife seçmemiştir. Yalnız kişi sağlığında onun sırdaşı olmuştur. Ölümünden sonra ona halife olan Ebu'l-Hasen Aliyyü'l-alâ ve Seyyid İmaddettin Nesimî gibi birkaç kişi Küçük Asya'ya kaçmışlar ve onun inançlarını Bektaşiler arasında yaymışlardır. Fazlullah'ın kızı ve müritlerinden Yusuf, Cihanşah zamanında iki kez Tebriz'de propağandaya giriştiler, ne var ki, bu harekette onlarla birlikte 500'e yakın adam öldürüldü, Kızı şairdi. Hurufîler İran'da Safevîler devrine dek gizli yaşamak zorunda kaldılar."

Hüsnün çerağın ey can pervane gibi geçtim
 Târik içinde ruşen göründü râhım oldur
 Pîrsiz eder mi âşık ey aşka münkir olan
 Dersen ki terkinî ur benüm çü şahum oldur
 Kirpiğin ile kaşun olmuşdur İsm-i Âzam
 Divden dahı ne korkam çün kim penaham oldur
 Hak daviden şahadet isterler ise benden
 Ben anı bulmuşam kim yine güvahım oldur
 Ey dünyanun ganisi bana hakir bahma
 Ben nice müflis olam çün izz ü câhım oldur
 Sen benden olma gafil iste ki ta bilesen
 Anı ki tanımışsen Fazl-ı İlâhım oldur
 Nesîmî'yem ki düşdüm yüzün gülünden ayru
 Bülbül gibi çemende feryad u ahım oldur

2- Nesîmî'nin şiirlerinde sî u du⁽³²⁾, Bist u heşt⁽²⁸⁾ gibi Hurufîlik sembollerine pek az rastlanmaktadır. Daha çok Kur'andaki Huruf-u Mukattaat ile, ayet parçalarına sık sık raslanır.

3- Hurufîlere göre, şekillerin en mükemmeli "Alem-i Suğra" olan insandır. Sûretullah, ekmel olarak insanda tecelli etmiş olduğundan insan saygıya, hatta secde edilmeğe değer bir varlık olarak kabul edilir.

Ey Hak suretlu nigâr
 Ey Hak sıfatlu beşer

Kur'andaki birçok ayetleri bu görüşe göre tevil ve tefsir ederler (yorum-larlar).

Adem'e secde etmeyi Kur'anda belirtildiği gibi İblîs (şeytan) sayarlar.

Sen ahsen surete inkâr edenler
 Azazıldır ki düşdi Tanrıdan dūr

Sûret-i Rahmana inkâr eyledi Dîv-i Racîm
 "Ahsen-i Takvîm"e inkâr eyleyen Şeytan odur

Nesîmî'nin dili, şiiri ve etkisi üzerindeki düşüncelerimizi başka bir yazı konusu yapmak düşüncesindeyiz. Burada yazımızı eseriyle tamamlamağı uygun buluyoruz.

Bütün kaynaklar Nesîmî'nin üç dilde şiirleri bulunduğunu bildirmektedir. "Tarihü'l-Irak" adlı eserinde Nesîmî üzerine geniş bilgi veren Abbas Azzavî, bu arada onun Arapça şiirlerinin, Türkçe ve Farsça şiirlerine oranla daha zayıf olduğunu bildiriyor. Bu konunun incelenmeğe değer olduğu kanısındayız.

Nesîmî'nin Farsça divanları bugüne değin incelenmediği gibi, baskısı da yapılmamıştır. Ayasofya Kütüphanesinde 3977 no. da kayıtlı mükemmel bir sanat eseri olan nüsha hem Farsça, hem de Türkçe divanını içine almaktadır.

Farsça divanın pek mükemmel beyaz yaldızla yazılmış orijinal bir nüshası da Konya'da İzzet Koyunoğlu müzesindedir. Nesîmî'nin Farsça divanlarının çeşitli nüshaları İran³⁸ ve Türk kütüphanelerinde mevcuttur.

Türkçe divanlarına gelince:

Şairin el yazısıyla meydana getirdiği Türkçe divanının Erzurum'da "Cennet Zade" Kütüphanesinde olduğu bildirilmektedir³⁹.

Şimdilik İstanbul Kütüphanelerindeki en eski ve özgün nüsha Millet Kütüphanesindeki Hekimoğlu Ali Paşa bölümünde 639 no. da kayıtlı olmaktadır⁴⁰.

Bunların dışında bir nüsha da Topkapı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki divanlar arasında (316) numarada kayıtlıdır⁴¹.

H. 1035'de Bağdat'ta Şirvanlı Mehmet Yusuf hattıyla yazılmış bir nüsha da Nuruosmaniye Kütüphanesindedir. Bu nüshada Nesîmî'ye ait 69 Tu-yug vardır⁴².

Manisa Muradiye kütüphanesiyle, Konya Yusuf Ağa kütüphanelerinde de birkaç yazma Nesîmî Divanı mevcuttur.

³⁸ Bkz. Divan-ı Nesîmî, Emîr Seyyid İmadüddin, Fehrist-i Nushehay-ı Hettî-i Kitab-hane-i Merkezî-i Tahran; XV, 54.

³⁹ Erzurumdan mektupla yaptığım soruşturmada bu kütüphanenin dağıldığını, kitaplarının özel kişilere geçtiğini öğrendim.

⁴⁰ İstanbul Kütüphanelerindeki yazma dokuz Nesîmî Divanı için bkz. (Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu I. 13)

⁴¹ Biz bu divanı göremedik. Divanın nitelenmesi şöyledir: Yaprak: 154, s. öl: 12 x 17, Y. öl: 7. 30 x 10. 5. satır: 15, Yazı: tâlik, tarihi: 1014. Kahve rengi meşin bir kap. Şiirleri iki sütun üzerine yazılmış, etrafı kırmızı çift cetvellidir. Ş. Murat Elçin, Türkiyat Travayları No. 29.

⁴² Nuruosmaniye, Mecmualar No. 4904.

Avrupa kütüphanelerinde de Nesîmî Divanın değerli nüshaları vardır. Bunlardan biri prof. H. Ritter nüshasıdır.

H. Ritter bu nüshayı Berlin kütüphanesine göndermiştir. Biz, bu nüshanın filmlerini görebildik. Talik yazıyla çift sütun üzerine yazılmış eski ve özgün bir divandır. Baş tarafında 15-20 sayfada şairin Farsça şiirleri görülür. Daha birçok Almanya nüshaları vardır⁴³.

Leningrat Nüshası: Bu nüshadan Prof. İsmail Hikmet Ertaylan kitabında söz etmede fakat divanın niteliğini belirtmemektedir.

Bundan başka Leningrat Şark Müzesinde el yazması bir mecmuada Nesîmî'ye ait "Bahrül Esrar"⁴⁴ adlı Farsça bir kasideyle diğer bir mecmuada 9 bendden yapılmış Farsça bir terci-i-bendini gördüğünü yine İsmail Hikmet Ertaylan kaydetmektedir⁴⁵.

Başlıca basma Nesîmî divanları şunlardır:

1) Nesîmî divanı ilk defa Abdülmecit zamanında Mehmet Sait'in nezareti ile 1260 (1844) senesinde Ahter Matbaasında bastırılmıştır. Bu divan büyük boyutta 133 sayfadan ibaret olup baştan 28 sayfası şairin Farsça şiirlerini içine almaktadır.

2) Bu divan h. (1286) senesinde Tasvir-i Efkâr Matbaasında basılmıştır. 183 sayfa olan divanın 32 sayfası şairin Farsça şiirlerine.

3) Küçük boyutta sarı kâğıt üzerine basılmış olan bu harekeli divan (192) sayfadır. Baştan 33 sayfası Farsçadır. Baskı tarihi h. 1286 dır.

4) Azerî Tab'ı⁴⁶ 250 sayfadan ibaret olan bu divanın baş tarafında 7 sayfalık bir önsözü vardır. Sonunda divanda geçen Türkçe kelimelerin sözlüğü yapılmıştır. İçinde 12 adet minyatür vardır. Bu baskı öbür divanlarda olduğu gibi kafiyelerine göre değil, parçaların başladığı harfe göre düzenlenmiştir.

Bunlardan başka Nesîmî'nin birçok el yazması mecmualarda Farsça ve Türkçe şiirlerine raslanmaktadır.

⁴³ Pertsh Kataloğu, s. 365. Yazmalar için özellikle bk.: Verzeichis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Türkische Handschriften Teil 2. Beschrieben von Managfred cezöztz, wiesbaden, 1968. Nos. 259, 269, 272, 276, 290, 293, 304, 329.

⁴⁴ Bahrül Esrar 46 beyitten ibaret bir manzumedir. Leningrat Şark Müzesinde Fuzukî ve Ümidî divanlarıyla beraber 300 numaralı el yazması nüshasıdır. Nesîmî'nin bu kasidesi Emir Hüsrev Dehlevî'nin "Derya-yı Ebrar" kasidesine nazire olarak yazılmıştır. İsmail Hikmet, Azerbaycan Edebiyatı tarihi, s. 185.

⁴⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakû, 1928, sayfa 185.

⁴⁶ Selman Mümtaz, Azerbaycan Edebiyatı, sayı 10. Seyyit İmadüddin "Nesîmî", Komünist Neşriyatı, Bakû, 1926.